

Skydd av kulturarv vid krig och krigsfara

Anna McWilliams

Kriget i Ukraina har tydligt visat hur krig kan skada kulturarvet och har fått många inom den svenska kulturarvssektorn att ställa frågor kring hur det kulturarv som ligger inom vårt ansvarsområde är skyddat i krig. I detta memo beskrivs hur regelverk, ansvar och roller ser ut för kulturarv i krig i Sverige idag, samtidigt som frågan sätts i ett större totalförsvarsperspektiv. Syftet är att öppna upp för en bredare diskussion kring planeringen för hur Sverige ska hantera kulturarv i krig och konflikt och i högre grad integrera kulturarvssektorns perspektiv med den planering som nu sker mer allmänt för totalförsvaret inom samtliga sektorer. Hur ser dagens regelverk och planering ut och är det passande för det kulturarv det är tänkt att skydda?

Rysslands förnyade invasion i Ukraina i februari 2022 har aktualiserat behovet av att skydda kulturarv i krig i och med att kulturarvsegendom skadats. I skrivande stund har Unesco kunnat verifiera att 199 kulturegendomar skadats sedan 24 februari 2022: 84 religiösa byggnader, 13 museum, 37 historiska byggnader, 37 byggnader kopplade till kulturella aktiviteter, 18 monument och 10 bibliotek (Unesco 2022). Anledningen till förstörelse kan vara orsakat av sidoskador, dvs. när skador uppstår som en konsekvens av attacker mot andra mål, eller direkt riktade mot kulturarvet i sig för att skada människors kopplingar till sin historia och sin identitet (McWilliams 2022 kommande). Sveriges kulturarvsinstitutioner har uppmärksammat frågan och börjat planera för hur de kan skydda kulturarvet i krig, särskilt efter händelserna i Ukraina.

Sveriges totalförsvaret har en lång historia, men planeringen med utgångspunkt i krigsscenarier upphörde i stort sett efter det kalla krigets slut på grund av att krigshotet i Sverige och Europa bedömdes vara lågt. Under den så kallade "strategiska timeouten" efter kalla kriget skedde ingen planering för hur kulturarv i krig ska skyddas i Sverige och fokus var istället, som i samhället i stort, på krishantering, exempelvis brand- och vattensskador. På grund av det försämrade säkerhetsläget efter Rysslands illegala annektering av Krim 2014 beslöt dock riksdagen i och med 2015 års försvarsbeslut att återuppta planeringen av totalförsvaret, där skydd av kulturarv ingår (Prop. 2014/15:109).

Planeringen av det civila försvaret har sedan dess intensifierats, exempelvis genom att försvarsbudgeten i 2020 års försvarsbeslut utökades substantiellt (Prop. 2020/21:30), en strukturutredning (SOU 2021:25) har presenterats och beslut fattats om en ny ordning med beredskapssektorer (SFS 2022:524) och regionala civilområden (SFS 2022:525),

samt en stor mängd beslut som fattats sedan Rysslands invasionskrig påbörjades i februari 2022 inklusive Sveriges ansökan om medlemskap i Nato. Som del av en återupptagen totalförsvarsplanering har även planeringen för skyddet av kulturarv i krig och konflikt fått ett ökat fokus men arbetet har inte gått framåt i samma takt som i andra samhällssektorer, och kulturarvsfrågorna är inte tydligt omhändertagna i strukturreformen.

Idag sker planeringen för hur kulturarv i krig ska skyddas av de organisationer och institutioner som ansvarar för kulturarvet, framför allt med stöd av den lagstiftning som finns inom området, som kommer att beskrivas nedan. Exakt hur kulturarvet ska skyddas är dock inte självklart. Även om regelverket till viss del beskriver hur skyddet ska se ut och vem som är ansvarig lämnar det också många frågor obesvarade. Detta gäller framför allt hur arbetet ska genomföras rent praktiskt samt hur urvalet ska göras om vad som faktiskt ska skyddas och på vilket sätt.

SKYDDET AV KULTURARV IDAG

Idag skyddas kulturarvet i krig av ett antal lagar och förordningar varav flera diskuteras nedan. Lagarna kompletterar varandra i flera avseenden och skapar tillsammans ett brett skydd för kulturarvet. De bör därför också läsas tillsammans för att skapa förståelse för skyddet för kulturarvet. Här lyfts de lagar och förordningar som har störst bäring på skyddet av kulturarvet i krig och konflikt vilket framför allt innefattar utmärkning enligt 1954 års Haagkonvention, kulturmiljölagen (SFS 1988:950), Lag (1992:1402) samt Förordning (1993:243) om undanförelse och förstörelse. Därtill kommer även vissa bestämmelser lyftas som har bäring på arkiv, museum och totalförsvaret i en bredare mening.

Lagarna beskriver framför allt hur skyddet ska se ut och vem som är ansvarig för dess implementering. Internationellt

är flera aktörer aktiva när det gäller skydd av kulturarv såsom International Council on Monuments and Sites (ICOMOS), International Council of Museums (ICOM), International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (ICCROM) och United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Unesco). I Sverige har varje förvaltare av kulturarv ett ansvar men det är det inte helt tydligt vem som har det övergripande ansvaret. Riksantikvarieämbetet (RAÄ) har på eget initiativ tagit på sig ett samordningsansvar, främst för museerna, under året 2022 men hur detta kommer se ut framöver är oklart. Ansvaret vilar även på andra myndigheter, där Länsstyrelserna kan anses vara särskilt viktiga utifrån sitt regionala ansvar. Även Myndigheten för samhällsskydd och beredskap (MSB) som har ett ansvar för planering och undanförelse.

Utmärkning av kulturarv

Haagkonventionen för skydd av kulturregdom i händelse av väpnade konflikter utgör en del av den internationella humanitära rätten, ofta kallade krigets lagar. Den internationella humanitära rätten syftar till att begränsa lidandet av väpnad konflikt för både civila och stridande (Lindvall, Tengroth och Clomé 2017). Grundläggande för den humanitära rätten är de fyra Genèvekonventionerna. Konventionen antogs i Haag 1954 men ratificerades av Sverige 1985. Anledningen till att ratificeringen tog tid var framför allt av ekonomiska skäl. Enligt 6 paragrafen punkten 2.b i lag (2014:406) om straff för vissa internationella brott är det en krigsförbrytelse att ”förstöra, tillägna sig eller beslagta egendom” som skyddas enligt Haagkonventionen, ”om gärningen ingår som ett led i eller på annat sätt står i samband med en väpnad konflikt eller ockupation”. Den som bryter mot konventionen kan lagföras i efterhand för brott mot folkrätten. Kulturregdom märks ut med ett 10 x 15 cm stort, blått och vitt emblem, på engelska kallat *the blue shield*.

RAÄ ansvarar för de föreskrifter som beskriver hur arbetet ska utföras medan länsstyrelserna har ansvar för att kulturregdomar inom deras geografiska område markeras ut. Kulturregdom som anses vara av betydelse för hela mänskligheten kan få så kallat ”särskilt skydd” genom att registreras på Unesco:s *Internationella register för kulturregdom under särskilt skydd*. Däremot är det ytterst få objekt som anmälts till just denna skyddskategori. Det finns även kategorier för förstärkt skydd.

Enligt den informationsskrift som RAÄ tog fram under 1990-talet för urval och utmärkning enligt Haagkonventionen är i princip alla de objekt och platser som har skydd enligt kulturmiljölagen även skyddade

enligt Haagkonventionen. Samtidigt menar RAÄ att det inte är rimligt att alla dessa objekt inkluderas i skyddet (RAÄ 1996:13). De uppmanar därför länsstyrelserna att vara restriktiva vid markeringen av kulturregdomar och endast inkludera de mest betydelsefulla objekten inom sina områden. Någon tydlig beskrivning vad som avses med ”mest betydelsefulla” framgår inte av texten.

Utmärkning av kulturregdomar har i dagsläget endast skett på Gotland där arbetet blev klart 2019 som del av en totalförsvarsratsning. Länsstyrelsen valde först ut 81 miljöer för utmärkning, men antalet minskades sedan till 56 i det slutgiltiga urvalet (Länsstyrelsen Gotlands Län 2019). En tidigare planering och urval av objekt gjordes av Länsstyrelsen i Kronobergs län under 1990-talet men blev aldrig implementerad (Legné 2022). Diskussionen kring Kronobergs läns arbete med att planera utmärkning ger viss information kring hur värderingen gick till (Legné 2022). RAÄ, som utgick från vad som ansågs viktigt från ett nationellt perspektiv menade att länsstyrelsen hade inkluderat fler objekt i sitt urval än vad som var nödvändigt medan länsstyrelsen, som utgick ifrån vad de ansåg vara viktigt från ett regionalt perspektiv, ville ha fler.

Kulturmiljölagen

Det materiella kulturarvet i Sverige skyddas framför allt genom kulturmiljölagen (SFS 1988:950). Lagen innefattar skydd för ortnamn, fornminnen, byggnadsminnen och kyrkliga kulturminnen och är framför allt utformad för att skydda kulturarv i fred och de kriterier och definitioner som används reflekterar detta. I kapitel 1, 1 paragrafen anges att det är en ”nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön” samt att ”ansvaret för kulturmiljön delas av alla.” Vidare beskrivs syftet med lagen till att ”försäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.”

Lagen förtydligar vad som anses vara fornlämningar och fornfynd samt kriterier för vad som faller under lagens skydd. Gemensamt för att lämningar ska skyddas enligt kulturmiljölagen 1 paragrafen, är att de ska vara ”lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna.”

Däremot gäller denna lag även i krig (RAÄ 1996). Kapitel 5-7 av lagen innehåller bestämmelser kring utförelse, som innefattar kulturföremål som kan antas ha funnits i Sverige minst 75 år och som kan vara av stor betydelse för kulturarvet, och återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en annan stat. Vidare finns i kapitel 9 bestämmelser kring militär användning av kulturregdom med förstärkt skydd enligt Haagkonventionen.

Att undanföra

Lag (1992:1402) samt Förordning (1993:243) om undanförelse och förstöring syftar till att förhindra att egendom som är av vikt för totalförsvaret eller egendom av stor historisk eller kulturell betydelse förstörs eller förloras till fienden i krig (Prop. 1992/93:78). Enligt 1 paragrafen i förordningen får undanförelse tillämpas om Sverige är i krigsfara, om det är krig utanför Sveriges gränser eller om Sverige har varit i krig eller krigsfara. Enligt 8 paragrafen i lagen är det regeringen eller den myndighet som regeringen bestämmer som "får förelägga den som äger eller innehar egendom att föra undan eller förstöra den".

För kulturogömdom stadgar förordningen följande ansvar: "Följande myndigheter ska, var och en inom sitt ansvarsområde, planera hur arkivhandlingar, böcker, konstverk, natur- och kulturhistoriska föremål ska undanförelsa: Statens försvarshistoriska museer, Riksarkivet, Kungl. biblioteket, Riksantikvarieämbetet, Statens historiska museer, Nationalmuseum, Moderna museet, Statens musikverk, Naturhistoriska riksmuseet, Statens museer för världskultur, Statens maritima och transporthistoriska museer och Statens centrum för arkitektur och design. Myndigheterna ska vid planläggningen samråda med Myndigheten för samhällsskydd och beredskap".

Som nämndes inledningsvis har planering för undanförelse och förstöring legat i träda sedan 1990-talet då hotbilden inte har motiverat denna typ av planering men plockas nu upp igen. Under 2021 utfördes en övning vid Gotlands museum för att förbereda museet och dess personal för en situation där delar av museets samlingar kan komma att behöva evakueras under pressade former. För själva transporten fick de hjälp av Frivilliga automobilklubben vilket gav tillfälle att testa samarbete med frivilliga försvarsorganisationer och identifiera behov av externa resurser (Hedhammar och Wahlqvist 2022). Ett arbete kring frivilliga försvarsorganisationers möjliga stöd i arbetet med undanförelse och förstöring har också gjorts under ledning av MSB i projektet *Området kulturarv och de frivilliga försvarsorganisationerna* (MSB 2021).

Planering för undanförelse behöver beakta när samlingar ska evakueras beroende på hotbild, säkerhetsläge och ifall tillstånd finns samt logistiska förutsättningar som tillgängliga transporter och arbetskraft (ICCROM 2016). Utifrån dessa förutsättningar kan sedan planering göras som beskriver mer hur evakueringen av samlingar ska ske. Det är viktigt att påpeka att oavsett planering går det aldrig att veta exakt hur ett händelseförlopp kommer se ut. Det är alltid motståndaren som väljer tid, plats och sätt att angripa och därför måste planer som görs vara flexibla nog att kunna ställas om. Det är förutsättningen för att skydda kulturarv vid förändrade förhållanden.

Museum och arkiv

Museum styrs av Museilag (2017:563) och enligt 2 paragrafen är ett museum en "institution som är öppen för allmänheten och som förvärvar, bevarar, undersöker, förmedlar och ställer ut materiella och immateriella vittnesbörd om människan och människans omvärld." Även museum kan märkas ut enligt Haagkonventionen och är också ansvariga för att planlägga undanförelse enligt lagen (1992:1402) och förordningen (1993:243) om undanförelse och förstöring såsom beskrivs ovan. I andra fall är det länsstyrelsen som ska planlägga undanförelse inom, eller från sitt län.

Arkivlagen (SFS 1990:782) styr myndigheters arkivbildning. I 3 paragrafen pekas myndigheters arkiv ut som en del av det nationella kulturarvet. 6 paragrafen beskriver hur skydd av arkivet mot "förstörelse, skada, tillgrepp och obehörig åtkomst" ingår i den arkivvård varje myndighet är ansvarig för.

Digitalt kulturarv

Idag utgörs delar av kulturarvet av digitalt material. Detta handlar både om material som skapats digitalt, exempelvis dokumentation av arkeologiska utgrävningar, och av material som digitaliserats, exempelvis dokumentation av objekt i museisamlingar. Det kan även handla om metadata som kopplar information med de fysiska objekten i museets samlingar. Skulle denna information på något sätt gå förlorad skulle det tydligt begränsa vår kunskap om och möjlighet att använda dessa samlingar. Det digitala kulturarvet är därför av stor vikt både för att bevara och sprida kunskap om det fysiska kulturarvet. Digitalisering av kulturarv är också en fråga om demokrati då det tillgängliggör kulturarvet för fler (Adenfelt *m.fl.* 2020).

Gränsen mellan digitalt och materiellt kulturarv är inte helt tydlig och har egentligen ingen bäring på planeringen för dess skydd i krig då båda anses lika viktiga att skydda. Däremot kan förutsättningarna för skyddet av det digitala kulturarvet se annorlunda ut från skyddet av fysiskt material då det finns stora möjligheter att skapa backupper och att flytta material till säkrare platser. Däremot är dessa digitala kopior inte oproblematiskska att skydda då de fortfarande kräver både fysiskt skydd (av framför allt serverhallar) men även skydd mot exempelvis cyberattacker. Det kan därför vara andra typer av hotbilder som påverkar hur sårbart denna del av kulturarvet är. Det kan också finnas stora beroenden gentemot andra sektorer, framför allt tele- och IT-kommunikation samt energiförsörjning.

Det digitala kulturarvet kan däremot också skapa möjligheter vid krig och konflikt då det kan ge tillgång till material som i sin fysiska form behöver skyddas. Det blir med andra ord fortfarande möjligt att använda och

förmedla kulturarvet även i krig och konflikt så länge det finns tillgång till internet och elkraft. På så sätt kan även möjlighet ges att skapa virtuella rundturer av existerande museum där besökaren digitalt kan besöka museet på distans ifall det fysiska museet måste hållas stängt eller objekt undanförs. Exempel på denna typ av digitala besök finns t.ex. vid Louvren i Paris (Adenfelt *m.fl.* 2020). Detta ökar tillgängligheten till museum både i fredstid och i krig och konflikt när museum kan behöva stänga sina dörrar för besökare.

Totalförsvaret

Eftersom totalförsvaret ska täcka hela samhällets beredskap inför krig är det regelverk som styr totalförsvaret en komplex väv som sträcker sig genom hela samhället. Exakt vilka lagar som styr beror på kontext, verksamheter och syften. Den tidigare nämnda lag (1992:1403) om totalförsvaret och höjd beredskap definierar vad höjd beredskap är och fastställer vissa regler som gäller under höjd beredskap.

Vidare finns flera lagar och förordningar med bestämmelser för olika myndigheter vid och inför höjd beredskap, exempelvis förordning (2022:524) om statliga myndigheters beredskap. Syftet med denna förordning är att "statliga myndigheter genom sin verksamhet ska minska sin sårbarhet i samhället och utveckla en god förmåga att hantera sina uppgifter vid fredstida krissituationer och höjd beredskap". Ett annat exempel är förordningen (2017:870) om länsstyrelsernas krisberedskap och uppgifter vid höjd beredskap med bestämmelser kring just länsstyrelsernas verksamhet. För kulturarvssektorn är totalförsvarets folkrättsförordning (1990:12) 18 paragrafen och 25 paragrafen av särskild vikt då de förtydligar RAÄ:s förberedande arbete med kännetecken och identitetskort för personal i samband med förflyttning av kulturegendom samt utmärkning av kulturegendom.

Den totalförsvartsplanering som sker i samhället i stort kan ge stöd till planeringen även inom kulturarvssektorn. Ett totalt försvar är enligt lag (1992:1403) om totalförsvaret och höjd beredskap all den verksamhet som behövs för att förbereda Sverige för krig och innefattar både det militära och det civila försvaret. Planeringen sker inom olika sektorer som energi, livsmedelsförsörjning eller hälso- och sjukvård men den överbyggande planeringen mellan olika sektorer är väl så viktig då beroenden dem emellan ofta är stort. Genom denna överbyggande planering kan synergier utnyttjas, metoder utvecklas och användas av fler aktörer och skapar också stora möjligheter till kunskapsöverföring. Här har kulturarvssektorn stora möjligheter att utnyttja den kunskap och de verktyg som används inom andra delar av totalförsvaret, samtidigt som

kunskap om och förberedelser för skydd av kulturarv utgör ett ingångsvärde för planeringen av totalförsvaret i stort.

ANALYS

Dagens planering för kulturarv vid krig och krigsfara

Planeringen för hur kulturarvet ska skyddas i krig har återupptagits inom kulturarvssektorn och av MSB. Ett exempel på detta är den av MSB och RAÄ:s beställda kunskapsunderlag som tydliggör hur skyddet av kulturarvet växt fram och förändrats från andra världskriget till och med idag (Legné 2022). Det är tydligt att planeringen för kulturarvet under krig och konflikt vilar på två huvudsakliga ben: utmärkning enligt 1954 års Haagkonvention där RAÄ har det nationella ansvaret och länsstyrelserna det regionala, och Lagen om undanförelse och förstöring vilket ligger under MSB:s ansvarsområde. Någon mer övergripande planering för hur kulturarvet ska skyddas har inte kunnat identifieras under arbetet med denna text. En genomgång har gjorts av RAÄ:s instruktioner samt regleringsbrev mellan åren 2015-2022. Här har inga instruktioner getts kring totalförsvarsfrågor, civilt försvar eller skydd av kulturarv i relation till krig, konflikt eller hybrida hot. Det har heller inte getts några regeringsuppdrag under perioden med fokus på att utreda kulturarvet i krig eller konflikt.

2019 publicerade Riksrevisionen sin granskning av centralmuseernas arbete med säkerhetsfrågor, med fokus på spårbarhet, stöld och skadegörelse samt förstörelse och katastrof. Granskningen innefattade också vilket stöd RAÄ ger museerna i arbetet med dessa frågor. Här konstaterades att det finns stora brister i centralmuseernas arbete och Riksrevisionen ger en rad rekommendationer för att åtgärda detta. Granskningen visar också att alla utom två museer saknade planer för undanförelse vid krig eller krigsfara och ger därmed även en specifik rekommendation för att de utredda museerna bör påbörja arbetet med "en plan för att kunna bringa de mest värdefulla föremålen i säkerhet vid krig, krigsfara eller andra extraordinära förhållanden" (Riksrevisionen 2019).

MSB skriver i sin delredovisning av regeringsuppdrag avseende åtgärder inom civilt försvar att det finns myndigheter och samhällsaktörer som ligger utanför det huvudsakliga planeringsarbetet (MSB 2022). Här avser MSB aktörer som inte är beredskapsmyndigheter men som ändå är viktiga för totalförsvaret. Här lyfts särskilt verksamheter som är viktiga för skyddet av kulturarv. Detta tydliggör ett problem för just kulturarvssektorn som inte har ett tydligt uppdrag inom totalförsvaret men som ändå anses viktiga för att skydda just kulturarvet och dess värde för exempelvis demokrati och för försvarsvilja (MSB 2022).

Ett föränderligt kulturarv

Det blir tydligt i det kunskapsunderlag som tagits fram av RAÄ och MSB att även om planeringen för hur kulturarv, musei- och arkivsamlingar ska skyddas i krig har uppdaterats, är de grundläggande utgångspunkterna desamma som de varit sedan andra världskriget (Legnér 2022). Dessa utgångspunkter baseras fortfarande på det teoretiska förhållningssätt som, till åtminstone 1980-talet, förutsatte att monument, objekt och artefakter från tidigare perioder genom bevarande och konservering representerade objektets kulturella ursprung.

Idag har synen på det materiella kulturarvet förändrats och ses mer som processer som innefattar både kunskap om objektets ursprung såväl som de tolkningar som gjorts utifrån objekten och de sätt de använts historiskt och idag (Holtorf 2011, Hegardt 2021). Kulturarvsarbete kan därmed ses som en selektiv process där det inte är självklart vad som ska bevaras åt eftervärlden (Haldén m.fl. 2016). Fokus har också skiftat från bevarande för bevarandets skull till att kulturarv ska vara något som används. Detta förtydligas i de nationella kulturpolitiska målen vilka syftar till att bland annat ”främja ett levande kulturarv som bevaras, används och utvecklas”. Synen på vad kulturarv är, har med andra ord ändrats men frågan är ifall vår planering för hur kulturarvet ska skyddas i krig har hängt med i den förändringen eller om vi nu helt enkelt plockar upp gamla totalförsvarsplaner som inte längre stämmer med vår syn på kulturarv idag?

Frågan är också hur realistiskt det är att undanföra objekt till andra platser. Utifrån det kunskapsunderlag som tagits fram av RAÄ och MSB går det att ifrågasätta ifall det någonsin var ett realistiskt alternativ. Exempelvis ansåg Försvarsdepartementet redan i mitten av 1960-talet att det inte skulle vara möjligt att evakuera samlingar från Stockholm då transporter behövde prioriteras för andra ändamål vid en mobilisering (Legnér 2022). Från 1980-talet frångicks också planläggningen för storskalig undanförelse av samlingar. Den dåvarande Överstyrelsen för civil beredskap (ÖCB) som då var ansvarig för undanförelse menade i stället att föremål framför allt skulle skyddas i bättre ordinarie lokaler, i andra hand flyttas till mindre utsatta delar av de ordinarie lokalerna och endast i tredje hand undanförelse till en bättre skyddad lokal nära den ordinarie lokalen. Att flytta samlingar in i skyddsrum i Stockholm har heller aldrig gått att lösa ut rent praktiskt då det helt enkelt inte har funnits tillräckligt med utrymme i skyddsrum (Legnér 2022).

Kunskapsöversikten (Legnér 2022) syftade inte till att göra djupare analyser kring hur kulturarv kan eller bör hanteras i den framtida totalförsvarsplaneringen. Däremot lyfter den flera aspekter som kommer att behöva vidare

arbete framöver som exempelvis hur möjligheterna ser ut rent praktiskt för undanförelse samt när undanförelse i så fall ska ske. När ett anfall är nära förestående eller kanske redan har inletts är det inte troligt att det finns tillräckligt med resurser att flytta kulturföremål eller arkivmaterial då resurser i detta läge med största sannolikhet behöver användas på annat håll.

Det är dock inte idealt att flytta samlingar för tidigt då undanförelsen i sig innebär stora risker för att samlingar skadas, dels i hanteringen, dels om material förvaras i lokaler som inte är avsedda för detta. Däremot visar erfarenheter från exempelvis Ukraina att undanförelse av objekt har räddat åtminstone en del av kulturarvet. Frågan blir då hur det går att hitta en balans för vad som är en realistisk undanförelseplan. Vad innebär den och hur uppnås denna plan? Urvalet är mindre självklart idag än för de elitsamlingar som utnämndes på 1940-talet där det framför allt var fokus på vissa objekt som ansågs viktiga för nationalstaten.

När det gäller kriterier för urval finns inga tydliga riktlinjer för hur detta ska gå till, varken historiskt eller idag. Studier av historiska dokument har visat att institutioner ofta har utvecklat sina egna prioriteringsgrunder (Legnér 2022). Dessa studier visar att det historiskt har funnits vissa diskussioner och riktlinjer kring vilket kulturarv som skulle prioriteras, framför allt objekt av nationellt värde, samt hur samlingar ska klassas för skydd i museum eller arkiv (Legnér 2022).

Hotbilder och totalförsvar

Många av de studier och den forskning som gjorts på kulturarv i krig är baserade på internationella exempel, något vi har en lång fred i Sverige att tacka för. Därför blir internationella exempel viktiga att studera för att förstå hur kulturarvet kan utsättas och utnyttjas i krig och konflikt. För att de ska bli användbara i den svenska totalförsvarsplaneringen framöver måste vi däremot sätta dem i en svensk kontext. Först då blir det möjligt att förstå hur krig och konflikt kan påverka det kulturarv Sverige förvaltar (McWilliams kommando).

Skyddet för kulturarvet behöver också utgå ifrån en förståelse för vad hotet bedöms vara. När det gäller hotbilder ser det olika ut beroende på vilka geografiska områden som bedöms mer utsatta utifrån ett militärstrategiskt perspektiv. Detta kan vara nationella bedömningar såväl som regionala och lokala. En löpande dialog med Försvarsmakten är därför viktig för att förstå hur olika kulturarv kan vara utsatta på nationell, regional och lokal nivå.

Men hotbilden påverkas också av hur vi tolkar och använder kulturarvet. Utmärkning enligt Haagkonventionen

förutsätter att en fiende agerar enligt de ”spelregler” som konventionen ger. Studier av hur kulturarv skadas och används i krig eller till och med blir måltavlor för attacker visar dock att så ofta inte är fallet. Rysslands agerande i Ukraina visar tydligt att de ryska väpnade styrkorna inte respekterar folkrätten. Att civila mål varit särskilt utsatta för attacker blir en påminnelse om krigets brutalitet (Lackenbauer och Bennesved 2022). I en situation där folkrätten inte respekteras och kulturarv utsätts kan i stället det som värderas högst bli det som är mest hotat. Det är då värt att ställa frågan ifall utmärkning genom Haagkonventionen kommer att ge det resultat vi önskar eller om det snarare skapar måltavlor på de delar av kulturarvet vi visar att vi tycker är särskilt viktigt?

På liknande sätt kan kulturarv som redan i fred är omdebatterat eller kopplat till olika gruppers identitetsskapande bli tacksamma måltavlor i krig och konflikt för att öka polarisering, skapa oro och destabilisera demokratin. Att förstå vårt förhållande till kulturarv, hur det brukas och förstås av olika människor, kan därför även det ge indikationer på vilka delar av kulturarvet som kan vara mer hotat och därmed mer sårbart.

För att förstå hur hotet kan se ut behöver kulturarvssektorn införlivas med totalförvarsplaneringen som innefattar en stor mängd kunskap, forskning och erfarenhet kring hur ett totalförsvaret ska omfatta hela det svenska samhället och inkludera både det civila och det militära försvaret. I andra sektorer som energi, livsmedelsförsörjning, transporter och hälso- och sjukvård är det först när totalförsvarets intressen i en bredare mening har implementerats i de berörda verksamheterna, och när diskussioner förts mellan verksamheter och sektorer utifrån totalförsvarets behov, som planeringen har kunnat ta form. På samma sätt behövs en bredare diskussion kring kulturarvets roll i totalförsvaret.

Eftersom kulturarvet kan utgöra en måltavla eller användas på olika sätt i konflikter, är den kunskap som finns inom organisationer som förvaltar kulturarv i Sverige viktig för totalförsvaret och aktörer som exempelvis Försvarsmakten, MSB, Myndigheten för psykologiskt försvar (MPF). Här ska även de forskningsinstitutioner som kontinuerligt bygger på vår kunskap och förståelse för kulturarvets roll i krig och konflikt inkluderas. Att tydligare integrera kulturarvssektorn i totalförsvaret kommer därför leda till fördelar för både kulturarvssektorn och den framtida totalförvarsplaneringen i bredare mening.

SLUTSATSER

Skyddet av kulturarv i krig bygger idag på de lagar, förordningar och riktlinjer som skapades under kalla kriget och fram till och med 1990-talet. Det finns lärdomar att dra av hur dessa varit tänkta att implementeras men de behöver tolkas utifrån dagens situation. Det kulturarv som ska skyddas och det hot som låg bakom den tidigare planeringen är inte nödvändigtvis samma som idag och kan därför betyda att skyddet behöver se annorlunda ut i den planering som görs idag.

Det behöver även utvärderas i vilken grad de planer som gjordes i ett tidigare totalförsvaret över huvud taget är realistiska. Det går att ifrågasätta ifall de planer som togs fram under 1900-talet för att föra undan kulturregndom till skyddsrum eller geografiskt ”tryggare” områden ens var särskilt realistiska när de planerades. Hur kan det fungera idag?

Skyddet av kulturarv i krig och konflikt behöver tolkas utifrån dagens förståelse av vad kulturarv är, hur det används och hur det påverkar människor idag och kan komma att påverka i framtiden. Det är därmed oklart hur de planer som togs fram under det tidigare totalförsvaret tangerar med vår syn på kulturarv idag. Kunskapen kring dessa frågor behöver byggas upp.

Det finns även lärdomar att dra från konflikter och krig i andra delar av världen som kan ge oss en förståelse för hur olika skeenden kan uppstå, eskalera och hur de kan hanteras i efterhand. Dessa måste dock förstås utifrån sin egen kontext och för att sedan jämföras med den svenska. Först då kan vi förstå hur krig kan påverka det kulturarv som finns inom Sveriges gränser.

Kulturarvssektorn behöver till högre grad införlivas i den totalförvarsplanering som nu utförs i hela samhället. Andra sektorer som energi, transport, livsmedelsförsörjning och finansiella tjänster har sedan 2015 arbetat med planering utifrån hotbeskrivningar, risk- och sårbarhetsanalyser, och åtgärder för att stärka beredskapen. Här ligger kultursektorn efter, men kan nu dra lärdomar från hur andra sektorer har hanterat denna återupptagna planering. Kulturarvssektorns roll inom totalförsvaret är i dagsläget oklar och behöver förtydligas. Det är viktigt att diskussioner mellan berörda parter som kulturdepartementet, Riksantikvarieämbetet, MSB, Försvarsmakten, länsstyrelser, museum och arkiv kommer igång på allvar.

Den återupptagna planeringen för kulturarv i krig behöver även ske i förhållande till den forskning som finns

tillgänglig i dagsläget både nationellt och internationellt, samt skapa möjligheter för vidare forskning. Detta är viktigt för att öka kunskapen mer specifikt kring kulturarv i krig och konflikt i en svensk kontext för att informera den framtida totalförvarsplaneringen, samt för att öka vår förståelse för hur kulturarv kan påverkas i krig och konflikt mer allmänt.

Framför allt behöver diskussionen om kulturarv i krig och konflikt i en svensk kontext breddas för att inkludera mer än dagens fokus på undanförelse och utmärkning genom Haagkonventionen. Det saknas idag en bredare diskussion om hur skyddet av kulturarv som helhet kan utformas för att vara bättre anpassat till dagens syn på kulturarv och hur den kan bli mer integrerad i totalförvarsplaneringen. ■

Anna McWilliams är docent i arkeologi och forskare vid Totalförsvarets forskningsinstitut.

LITTERATUR

- Adenfelt, M., Larsson, I., och Edholm, M. 2020. *Digitaliserat kulturarv – för demokrati och positiv samhällsutveckling – En förstudie*. Digisam/Governo.
- Haldén, P., Esparraga, F., Karlborg, L. et al 2016. *Kulturarv i krig – en forskningsöversikt*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet
- Hedhammar, E. och Wahlqvist, G. 2022. *Övning Finn med Gotlands museum 16 oktober 2021. Utvärderingsrapport*. Riksantikvarieämbetet.
- Hegardt, J. 2021. Kulturarv, konflikt, historia: identitetspolitik eller historiemedvetande. *Fornvännen* Vol. 116/3.
- Holtorf, C. 2011. The Changing Contribution of Cultural Heritage to Society. *Museum international* Vol. 63, No. 1-2.
- ICCROM, International Centre for the Study of Preservation and Restoration of Cultural Property. 2016. *Endangered Heritage: Emergency Evacuation of Heritage Collections*. Rom: UNESCO.
- Lackenbauer, H. och Bennesved, P. 2022. Protection of Civilians and the Swedish Civil Military Defence. I: Jenny Lundén, Göran Bergström, Peter Bull, Jan Henningsson, Johan Norberg, Peter Stenumgaard och Annica Waleij (red.) *Another Rude Awakening – Making Sense of Russia's War Against Ukraine*. Totalförsvarets forskningsinstitut. FOI-R--5332--SE
- Legné, M. 2022. *Skydd av kulturarv. Kunskapsöversikt på uppdrag av Myndigheten för samhällsskydd och beredskap och Riksantikvarieämbetet*.
- Lindvall, K., Tengroth, C., och Clomé, D. 2017. *Information om den humanitära rätten*. Totalförsvarets folkrättsråd, Försvarsdepartementet.
- Länsstyrelsen Gotlands Län 2019. *Kulturegendom får stärkt skydd vid väpnad konflikt*. <https://www.lansstyrelsen.se/gotland/om-oss/nyheter-och-press/nyheter---gotland/2019-11-11-kulturegendom-far-starkt-skydd-vid-vapnad-konflikt.html> [Åtkomst 22 September 2022]
- McWilliams, A. kommande. *Användningen av kulturarv i krig och konflikt*. Totalförsvarets forskningsinstitut.
- MSB 2022 *Ett balanserat civilt försvar. Delredovisning 1 av regeringsuppdrag (Ju2022/01208/SSK) med komplettering av åtgärder inför budgetpropositionen 2023*.
- MSB 2021. PM *Området kulturarv och de frivilliga försvarsorganisationerna*. 2021-05-04.
- Riksantikvarieämbetet 1996. *Utmärkning av kulturegendom enligt 1954 års Haagkonvention om skydd för kulturföremål i händelse av väpnad konflikt*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Riksrevisionen 2019. *Bevara samlingsgarnna – säkerhetsarbetet i de statliga centralmuseernas samlingsförvaltning*. RIR 2019:5. Riksdagens internttryckeri, Stockholm
- Unesco 2022 *Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO*. <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco#kyiv-region> [Åtkomst 7 oktober 2022].

